

УДК 791.03'06(477)

*Безручко Олександр Вікторович,
доктор мистецтвознавства,
доцент кафедри режисери телебачення
факультету кіно і телебачення*

Київського національного університету культури і мистецтв

**ДРУГИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОЇ І КІНОПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
О. Я. КАПЛЕРА НА КИЇВСЬКІЙ КІНОФАБРИЦІ
НАПРИКІНЦІ 20-Х РР. – ПЕР. ПОЛ. 30-Х РР. ХХ СТ.**

У цій статті досліджено маловідомий другий період творчої діяльності в Україні відомого радянського сценариста, режисера, ведучого телепрограм і кінопедагога Олексія (Лазаря) Яковича Каплера – робота режисером і сценаристом на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. – пер. пол. 30-х рр. ХХ ст. Наведено список художніх й агітаційних хронікальних фільмів, знятих О. Каплером у Києві; уточнено їх назву, вид та роки виходу на екрани.

Ключові слова: Олексій (Лазар) Якович Каплер, Київська кінофабрика, кінорежисер, сценарист, кінематограф, агітаційний фільм, художній фільм, Олександр Петрович Довженко.

В этой статье исследован малоизвестный второй период творческой деятельности в Украине известного советского сценариста, режиссера, ведущего телепрограмм и кинопедагога Алексея (Лазаря) Яковлевича Каплера – работа режиссером и сценаристом на Киевской кинофабрике в конце 20-х гг. – в первой половине 30-х гг. ХХ ст. Приведен список художественных и агитационных хроникальных фильмов, снятых А. Каплером в Киеве; уточнено их название, вид и года выхода на экраны.

Ключевые слова: Алексей (Лазарь) Яковлевич Каплер, Киевская кинофабрика, кинорежиссер, сценарист, кинематограф, агитационный фильм, художественный фильм, Александр Петрович Довженко.

In this article is investigational the unknown second period of creative activity in Ukraine of the famous soviet scenario writer, stage-director, anchorman of telecasts and cinemateacher Oleksij (Lazarus) Jakovlevich Kapler – is work by a stage-director and scenario writer on the Kyiv film studios at the end of 20th – in the first half 30th of XX century. The author is specified the list over of feature and agitation chronicle films, which Oleksij Kapler made as film director in Kyiv; their names, kind and years of premiere.

Key words: Oleksij (Lazarus) Jakovlevich Kapler, Kyiv film studios, film director, scenario writer, cinema, agitation film, feature film, Oleksandr Petrovich Dovzhenko.

Проблема, якій присвячується досліджувався полягає в тому, що українськими мистецтвознавцями фактично не досліджувалася другий період творчої діяльності в

Україні відомого радянського кінодіяча, українського і російського сценариста, кінорежисера, актора, кінопедагога, ведучого надзвичайно популярної в СРСР телепрограми «Кінопанорама», лауреата Державних (Сталінських) премій СРСР (1941 – за участь в сценарії фільмів: «Ленін в Жовтні» та «Ленін у 1918 році»), заслуженого діяча мистецтв РРФСР (1969) Олексія (Лазаря) Яковича Каплера (11. 10. 1904, Київ – 11. 09. 1979, Москва) – його робота режисером і сценаристом на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. – у пер. пол. 30-х рр. ХХ ст.

Виходячи з проблеми, ми визначимо мету дослідження: проаналізувати та дослідити маловідомі сторінки життя, творчості та кінопедагогічної діяльності відомого радянського кінодіяча, українського і російського сценариста, кінорежисера, актора, кінопедагога О. Я. Каплера.

Актуальність цього дослідження зумовлена потребою вивчення творчої спадщини провідних українських митців, які з тих чи інших причин опинилися поза увагою вітчизняних мистецтвознавців і культурологів.

Науковими завданнями цієї статті є дослідження другого періоду творчої діяльності в Україні О. Я. Каплера: реконструювати творчу діяльність в якості режисера і сценариста на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. – пер. пол. 30-х рр. ХХ ст.; навести список художніх й агітаційних хронікальних фільмів, знятих митцем в Києві; уточнити назву, вид та рік виходу на екрани першого фільму, знятого О. Каплером в якості режисера-постановника; відновити специфіку педагогічної роботи Каплера в якості художнього керівника студентів Київського державного інституту кінематографії під час проходження ними безперервної виробничої практики на Київській кінофабриці; проаналізувати причини залишення України та перекваліфікації зі сценариста-режисера на сценариста.

Побутує думка, що 1930 р. Олексій Каплер дебютував як режисер-постановник соціально-побутовою драмою «Право на жінку» (інші назви – «Жінка», «Моя жінка», «Студентка», «Делегатка»), сценарій до якої він написав разом із Миколою Бажаном. Проте в результаті опрацювання автором цієї статті тогочасної фахової преси було з'ясовано, що це різні фільми, які мали схожі назви та невеликий часовий відрізок між їхнім виходом. Тому і сталася помилка.

Так, в другому номері 1929 р. головного журналу української кінематографії кінця 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. «Кіно» була віднайдена редакційна стаття «Фільми до перевиборів», в якій, зокрема, зазначалося: «Протягом грудня місяця Київська фабрика виготовила чимало агітаційних хронікальних фільмів до перевиборчої кампанії. Вже випущено 4 агітки: «Мрії, мої мрії» (сатира на куркуля), поставник С. Власенко, оператор Г. Химченко. «Село веселе» – постава режисера Г. Гричера з оператором Ю. Тамарським; «Двоє» (працездатний та непрацездатний член Ради) – постановник М. Белінський, оператор В. Окуліч. «Жінка (роля жінки в Радах) – постава А. Каплера з оператором Я. Кулішем. Крім того випущено фільми «Звіт Харківського Окрвиконкому» (поставка Л. Френкеля, оператор І. Рона) та «Звіт Харківської Міськради» (поставка Д. Дальського, оператор Д. Сода). Найближчими днями виходить «Звіт Київського Окрвиконкому (постановник М. Капчніський, оператор П. Горбенко). Таким чином протягом грудня зроблено 7 агітаційних фільмів» [8].

Отже, восени 1928 року О. Каплеру було довірено як режисеру-постановнику відзняти один з семи запланованих агітаційних хронікальних фільмів до перевиборчої кампанії (т. зв. агітки), що він успішно і виконав, успішно здавши керівництву свою короткометражну агітку «Жінка» (зазвичай вони не були повнометражними). У цьому агітпромівському фільмі, як повідомлялося у статті, йшлося про роль жінки в Радах. Судячи з контексту перша стрічка Каплера могла мати другу назву – «Делегатка». Таким чином, дебют Олексія Каплера як режисера-постановника відбувся не 1930 року, а 1928 року.

О. Каплер був чудовим режисером, про що свідчать спогади Г. Григор'єва: «Людина високої культури, м'якої вдачі, талановитий майстер, він полонив нас відразу і вся група з піднесенням працювала над фільмом» [1, с. 166].

Дебютний короткометражний фільм О. Каплера сподобався керівництву, був показаний у кінотеатрах, скоріш за все, як це практикувалося в Радянському Союзі, в якості «кіножурналу» перед сеансами повнометражних художніх фільмів. Зважаючи на позитивний перший досвід в середині 1929 року Олексій Каплер отримав право на зйомки свого першого повнометражного художнього фільму «Студентка». Знаходимо підтвердження цьому у спареному 9–10 номері журналу «Кіно» у статті з красномовною назвою «Що ставитиме Київська кінофабрика»: «Повнометражний художній юнацький фільм «Студентка», що трактує про розкріпачення жінки на тлі студентського побуту, ставитиме режисер О. Каплер за сценарієм М. Бажана» [9].

Таким чином, 1929 року О. Каплер мав приступити до зйомок повнометражного художнього фільму за сценарієм М. Бажана (за іншими даними – написаний спільно з Миколою Бажаном) «Студентка», що він відразу і зробив. Про зйомки цього фільму знаходимо інформацію в тогочасній кінематографічній пресі у листопаді 1929 року: «На Київській кінофабриці ВУФКУ реж. Каплер кінчає постановку свого нового фільму «Студентка». Сценарій, що його написав М. Бажан, трактує проблему нової людини, якій доводиться переборювати чимало перепон, щоб одвоювати собі певне місце» [6]. Ілюструвалася стаття кадром з цього фільму, на якому було зображено виконавицю головної ролі Тетяна Златогорову (Таїсія Гольдберг, 1912–1950), яка стала першою дружиною, монтажером і співавтором сценаріїв наступних стрічок Олексія Каплера.

У першому номері журналу «Кіно» за 1930 рік надруковано чотири згадки про цей фільм (дві статті і дві фотографії, що їх ілюструють), правда із двома різними назвами: «Студентка» та «Моя жінка». Така ситуація абсолютно припустима в кіномистецтві. Професійні кінематографісти знають, що дуже часто робота над фільмом починається з однією назвою (т. зв. робочою), яку потім до завершення картини можуть декілька разів змінювати. А в деяких випадках змінювали назву навіть і після виходу картини на екрани, як це, наприклад, трапилося з фільмом Ігоря Савченка: під час підготовки до зйомок робоча назва була «Визволення Криму», під час завершення та демонстрації у кінотеатрах СРСР у 40-х рр. ХХ ст. – «Третій удар», після вилучення деяких сцен у добу боротьби з культом особистості Сталіна фільм отримав нову назву – «Південний вузол». Перемонтовував фільм «Третій удар» у 50-ті рр. І. П. Шмарук, який у 40-ві рр. працював на цій стрічці помічником режисера, адже режисер-постановник І. А. Савченко на той час вже помер. Особливо багато назв мали радянські стрічки у

20–30-ті рр. ХХ ст. Так, наприклад, фільм О. П. Довженка «Ягідка кохання» (1926) мав принаймні ще дві назви: «Перукар Жан Ковбасюк» та «Одруження Капки», а фільм цього ж режисера «Арсенал», в якому Олексій Каплер працював асистентом режисера, мав ще одну назву – «Січневе повстання у Кисві 1918 року». Надзвичайно мала ймовірність, хоча не можна відкидати й такий варіант, що О. Каплер працював відразу над двома ігровими картинами. Так, до речі, планував у 1937 році вчинити О. Довженко, знімаючи нав'язаного Й. Сталіним «Щорса», проте мріючи одночасно запуститися ще й з омріяним «Тарасом Бульбою», що й було зафіксовано в тематичному плані Київської кіностудії, оприлюдненому в газеті «За більшовицький фільм» [7]. Проте поєднувати зйомки фільму, який замовив сам Сталін з якимось іншим (навіть, якби режисеру допомагали його учні – режисери-лаборанти) не дозволили навіть тогочасному улюбленцю вождя – Довженку.

У великій оглядовій статті Г. Лойка «Фабрика працює» розповідалося про фільми, над якими 1930 року працювали режисери київської кінофабрики, зокрема й про стрічку О. Каплера «Моя жінка»: «Закінчують фільмувати, чи вже монтують такі художні фільми – насамперед, новий твір О. Довженка «Земля». Фільм про сучасне село, поема про його героїв, його будівників. Потім «Квартал передмістя» Г. Грічера (комсомольський побут на тлі невеликого провінційного міста), «Хліб» Шпиковського, «Вітер з порогів» (будування Дніпрельстану – ось тло цього фільму) Кордюма, «Моя жінка» Каплера, «Агромінімум» (культурфільм) О. Перегуди тощо» [4, с. 9]. Ця стаття була проілюстрована кадрами з фільмів, серед яких був кадр з стрічки О. Каплера «Моя жінка», на якому був зображений маленький хлопчик в оточенні гусей (найімовірніше, син головної героїні), а не виконавиця головної ролі Т. Златогорова [2].

У цьому ж номері журналу через п'ять сторінок новий фільм О. Каплера проходив під назвою «Студентка». У ній розповідалося про роботу художника цього фільму С. Зарицького, який побудував для зйомок унікальний макет: «До картини «Студентка», що її кінчає фільмувати на Київській кінофабриці режисер О. Каплер, художник С. Зарицький дав надзвичайно цікавий макет частини залізничної колії з мостом, що ним вночі проходить потяг, відбиваючись у воді.

Декорацію усю цілком побудовано в павільйоні фабрики. Всі деталі: від моделі паротягу й вагонів, до роликів на телеграфних стовпах, виготовлено штучно у масштабі 1/20 нормальних розмірів. Макет вражає своєю реальністю, як бачимо на поданій світлинці.

Коли б не постать художника, що йому цей макет забрав шість днів упертої напруженої праці, то глядачеві й на думку не спало б, що це щось інше, а не справжнє фото справжньої залізниці» [5].

Знову ж таки, ця стаття підкріплювалася фотографією художника фільму «Студентка» С. Зарицького на фоні побудованого ним макету.

Забігаючи наперед зазначимо, що О. Каплер творчо підходив до зйомок кожного свого фільму, а тому у наступну стрічку придумав епізод зі штучним ангелом, який створили працівники бутафорського цеху, звичайно ж за ескізом художника-постановника. Як згадував Г. Григор'єв: «В групі я виконував обов'язки помічника режисера. Тут потрібні були не так творчі здібності, як добрі ноги, здатність швидко орієнтуватись.

Багато я побігав до бутафорського цеху, поки там створили штучного ангела, який уві сні заспокоював директора шахти солодкими речами» [1, с. 166].

У повнометражній ігровій стрічці Олексія Каплера «Студентка» (інші назви – «Моя жінка», «Право на жінку»), яка збереглася у Держфільмофонді без п'ятої з шести частин, розповідається про становлення нової радянської жінки: героїня фільму кидає чоловіка, який не дозволяє їй вчитися, забирає з собою дитину і поступає в медінститут. Дитина захворює і вмирає, але навіть це потрясіння не в змозі повернути жінку до колишнього життя: вона продовжує навчання в інституті і стає хірургом.

Після організації 1930 року Київського державного інституту кінематографії (КДКІ) студентів направляли на безперервну виробничу практику (БВП) на Київську кінофабрику. Один із них – Григорій Григор'єв – згадував, що в якості помічника режисера «кілька місяців 1932 року провів на практиці в групі режисера О. Я. Каплера. Він поставив фільм про Донбас «Шахта 14-18» [1, с. 166].

Проте за іншими даними Олексій Каплер знімав у 1931 році т. зв. агітпропфільм (агітаційно-пропагандистський фільм) «Шахта 12-18» (інша назва – «Донбас»), співавтором сценарію і монтажером в якому була його дружина Тетяна Златогорова.

Отже, або Григорій Григор'єв переплутав і описував роботу у стрічці Олексія Каплера у 1931 році на стрічці «Шахта 12-18», або ж, як впливає з його спогадів, студент практикувався в наступній режисерській роботі О. Каплера, де, як і в попередній стрічці, був директор шахти та трохи інші цифри в назві.

Скоріш за все, Г. Григор'єв, працюючи над мемуарами через більше, ніж три десятиліття після описуваних ним подій, припустився дві помилки: сплутав роки і одну цифру в назві стрічки. Тим не менш, його спогади надзвичайно важливі для дослідження. Так, зокрема, можемо дізнатися, що перша дружина О. Каплера та його універсальна помічниця на зйомках Т. Златогорова, незважаючи на достатньо юний вік – дев'ятнадцять років, була не просто чудовим фахівцем, але й доброю людиною, гарним педагогом, яка могла передавати свої знання студентам-кінематографістам безпосередньо під час роботи, про що з вдячністю згадував Г. Григор'єв: «Златогорова почала вчити мене монтажній справі. Я дуже вподобав цей процес. Пошуки кращого, роздуми, навіть помилки – все це викликало нестерпне бажання добитися свого, знайти найліпший варіант. Лише тепер я зрозумів, як можна висидіти цілу добу за монтажним столом і не відчувати втоми» [1, с. 166].

Після закінчення цього фільму Тетяна Златогорова вже більше не знімалася як актриса, зосередившись на інших кіноспеціальностях. Серед акторів цієї стрічки можна відзначити надзвичайно талановитого і популярного актора Ігоря Володимировича Льїнського (24.07.1901, Москва – 13.01.1987, Москва), який вже прославився у фільмах «Аеліта» (1924), «Папіросниця з Моссельпрому» (1924), «Закройщик з Торжка» (1925), «Міс Менд» (1926, «Пригоди трьох репортерів»), «Процес про три мільйони» (1926), «Поцілунок Мері Пікфорд» (1927, «Король екрану»), «Чашка чаю» (1927, «Зачинені двері»), «Арештуйте мене»), «Лялька з мільйонами» (1928), «Свято Святого Йоргена» (1930), «Механічний зрадник» (1931).

О. Каплер та О. Довженко були у товариських стосунках ще на Одеській кінофабриці, такими ж їхні взаємовідносини залишилися і на Київській кінофабриці.

Про це може свідчити стаття Олексія Каплера «Арифметика», в якій він, підтримуючи Довженка, гостро покритикував погану творчу атмосферу Київської кінофабрики: «На Київській кінофабриці погана атмосфера. Від цієї поганої атмосфери будуть не кашляти, а ставити погані картини.

У керівних товаришів про це говорить радянська громадськість, говорить маса глядачів, говорить здоровий розум і необхідність.

Хто ж надихав у стіни фабрики цю погану, загрозливо погану атмосферу?» [3].

О. Довженко ратував за покращання умов роботи, в першу чергу, створення спеціальної творчої атмосфери: чистота на знімальному майданчику, відсутність зайвого і непотрібного галасу, сварки, той же висаджений біля першого павільйону сад, який повинен був стати не лише майданчиком для натурних зйомок, а, насамперед, місцем позитивної енергії, що своєю красою надихала кінематографістів створювати чисті і добрі фільми.

Як і Олександр Довженко, Олексій Каплер умів створювати гарну атмосферу як на знімальному майданчику, так і поза ним: «Добре було організовано роботу в групі мого керівника Каплера. Людина високої творчої енергії й натхнення, Олексій Якович давав приклад усім членам групи і своєю витриманістю, і організаторськими здібностями, і ставленням до акторів та творчого колективу. В часи дозвілля він завжди веселий і привітний, викликав симпатії всіх, хто його знав, – не даремно користувався загальною пошаною на студії. І завжди, коли заходила розмова про нього, я чув від режисерів та інших робітників студії:

– А! Льоня Каплер. Душа-чоловік!» [1, с. 166–167].

З одного боку, своєю надтактовністю Олексій Каплер зумів навіть не образити Дзигу Вертова, чия творчість не дуже подобалася Каплеру: «Дзига Вертов (оговорюю: особисто для мене ніяк не припустимо, що йому надають багато уваги і що з його робіт можна зробити багато корисних висновків (хоч би й від протилежного), – у нас його роботи не обмірковуються, у нас його принципові настановлення не виходять за межі Правлінського кабінету» [3].

У той же час, колишній завідувач культурним відділом спілки Рабис Олексій Каплер не побоявся покритикувати у своїй статті й керівництво АРРКу (Асоціації робітників революційної кінематографії): «Київський АРРК нічого не робить. Бо АРРК не позачасова та позапросторова організація – живе в тій же атмосфері фабрики, складається з тих же кінематографістів, що виховуються на кошторисах та календарях.

І коли можна робити підсумок не в останньому рядку статті я роблю його:

«АРРК знає, що все, про що я говорив, – правда» [3].

Насамкінець О. Каплер у доступній формі оприлюднив в головному кіножурналі України міркування О. Довженка щодо «арифметики», коли $1=1$ або $1=100$: «Уявимо, що Київська кінофабрика склала умову на соціалістичне змагання з іншою організацією. Скажемо з Держкінопромом Грузії.

В умовах цій – сто пакетів: про зниження собівартості, про економію плівки, про скорочення знімальних годин і т. д. Один з пакетів – і про випуск добрих картин.

Тепер уявимо собі, що фабрика виконає дев'яносто дев'ять пактів і не виконаємо одного – ну, скажемо, про економію плівки.

Це буде визначати, що дев'яносто дев'ять пактів виконано, а один не виконаний.

Може бути другий випадок: виконані будуть, знов таки дев'яносто дев'ять пактів, а невиконаний один – про випуск добрих картин.

Це буде визначати, що ні один пункт не виконано і все соціалістичне змагання провалилось.

Своєрідна арифметика, де один пункт не виконано і все соціалістичне змагання провалилось. Своєрідна арифметика, де один дорівнює то одному, то сотні. Де дев'яносто дев'ять дорівнюють то дев'яносто дев'яти, то нулю.

Цю арифметику якось виклав мені Олександр Петрович Довженко.

Правий Олександр Петрович і помиляються Євтушевський, Малінін, Буренін та керівники фабрики, що такої арифметики не розуміють» [3].

Зважаючи на наведену цитату, О. Каплер не лише підтримав О. Довженка у суперечці, яка відбулася на одному з зібрань Київської кінофабрики, але й не побоявся назвати поіменно людей, яким байдужа була ідея створення правильної організації знімального процесу. Така принципова позиція Олексія Каплера не була лише паперовою декларацією, а, як згадував учасник зйомок стрічки «Шахта 12-18» Григорій Григор'єв, базувалася на власній мистецькій позиції правильної організації творчого процесу: «Зйомки завжди були старанно підготовлені. І тільки глибока зосередженість і серйозність режисера свідчили, що й він, хоч і приховано, а нервується... Та в усіх випадках, коли інший лаявся б, підтягував кого треба, він спокійно давав пояснення, вказівки, не ображаючи людей» [1, с. 166–167].

Олексій Каплер був розумною, творчою, працьовитою і сміливою людиною, проте, скоріш за все, остання риса інколи приводила до негативних наслідків. На жаль, останній фільм О. Каплера «Шахта 12-18» (інша назва – «Донбас») був зустрінутий кінокерівництвом не дуже гарно і, за деякими свідченнями, стрічка навіть не вийшла на екрани, а відразу потрапила на т. зв. полицю. Не виключено, що постаралися знищити такого гарного, проте гострого на слівце режисера, висміяні в статті «Арифметика» кінематографісти та дирекція Київської кінофабрики та АРРКу (Асоціації робітників революційної кінематографії).

Позитивна копія останньої режисерської роботи Олексія Каплера нині втрачена, проте негатив зберігся в Держфільмофонді Російської Федерації «Білі стовпи», що дає можливість при потребі відновити цю стрічку.

Режисер-постановник Олексій Каплер ще деякий час побув на Київській кінофабриці без запуску нових картин (а, відповідно, і з мінімальною зарплатою, на яку важко було прожити, особливо в страшні часи Голодомору 1932–1933 рр.), а потім, як, до речі й Олександр Довженко, був вимушений перебиратися до Росії, сподіваючись, що на Московській кінофабриці зможе писати сценарії та знімати за ними фільми як режисер.

Проте цим сподіванням не вдалося реалізуватися. Якщо в Україні О.Я. Каплер був режисером і сценаристом (при домінуванні першої спеціальності), то в Росії він став винятково сценаристом. Хоча, потрібно зазначити, що став досить успішним драматургом, який увійшов в історію радянського кінематографу як один із перших сценаристів «кіноленініани». Для об'єктивності зазначимо, що сценарії Олексія Каплера

і не на ленінську тематику також були затребуваними на усіх кінофабриках Радянського Союзу.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що поставлені наукові завдання виконані: досліджено другу частину українського періоду творчої діяльності О. Я. Каплера на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. – пер. пол. 30-х рр. ХХ ст.; реконструйовано творчу діяльність на Київській кінофабриці в якості режисера і сценариста; наведено список художніх й агітаційних хронікальних фільмів, знятих митцем у Києві; уточнено назву, вид і рік виходу на екрани першого фільму, знятого О. Каплером в якості режисера-постановника; відновлено специфіку педагогічної роботи Каплера в якості художнього керівника студентів Київського державного інституту кінематографії під час проходження ними безперервної виробничої практики на Київській кінофабриці; проаналізовано причини залишення України та перекваліфікації з сценариста-режисера на сценариста.

Тим не менш, перспективи наукових розвідок залишаються великими, оскільки специфіка першої періоду творчої діяльності Олексія (Лазаря) Яковича Каплера в Києві та Одесі у 20-х рр. ХХ ст. фактично не досліджувалася.

Література:

- 1. Григор'єв Г. П. Що було, те бачив: спогади / Григор'єв Г. П. – Київ : Радянський письменник, 1966. – 231 с.*
- 2. Кадр з фільму О. Каплера «Моя жінка» // Кіно. – 1930. – № 1. – С. 9.*
- 3. Каплер О. Арифметика / Каплер О. // Кіно. – 1929. – № 21–22. – С. 4.*
- 4. Лойко Г. Фабрика працює / Лойко Г. // Кіно. – 1930. – № 1. – С. 8–9.*
- 5. Поїзд-ліліпут : [ред. ст.] // Кіно. – 1930. – № 1. – С. 14.*
- 6. «Студентка» : [ред. ст.] // Кіно. – 1929. – № 21–22. – С. 14.*
- 7. Тематичний план 1937 року – на широке обговорення : [ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1936. – 3 червня.*
- 8. Фільми до перевиборів : [ред. ст.] // Кіно. – 1929. – № 2. – С. 14.*
- 9. Що ставитиме Київська кінофабрика : [ред. ст.] // Кіно. – 1929. – № 9–10. – С. 14.*